

БРОЗОВИ ЛОГОРИ ЗА ОСУЂЕНИКЕ

Драгослав Михаиловић

Војна лица лежала су, исто тако по више месеци, у војним истражним затворима у већим местима Југославије и седиштима војних области. То су углавном били официри Југословенске армије, али и један број официра Удбе, војних студената и војника. Као и цивили који ће бити кажњени административно, били су излагани притиску и терору. Први и једини пут видели су свог браниоца, који им је одређен по службеној дужности, на пола сата пред почетак суђења или тек на процесу, а овај их је на заседању суда неретко и сам нападао. Оптужницу су такође добијали на пола сата пред почетак суђења. Затим им је одузимана, као што им ни пресуда није предавана него им је само подношена на потпис. Могућност жалбе је номинално постојала, али у судском поступку није уважавана, а жалилац је потом у логору због ње кажњаван.

Нису много боље пролазили ни малобројни цивили који су суђени пред цивилним судовима. Позната су ми два случаја осуђених цивила који су у жалби довели у питање надлежност војног суда. Жалба им је после више месеци проведених у војном затвору уважена, али одмах по пуштању ухапсила их је Удба и по административном поступку послала у логор за административце.

Осуде су, углавном без икаквог извођења доказа, биле драконске и износиле су од четири до двадесет година робије. Међу војним осуђеницима злу славу опаког судије стекао је председник београдског војног суда потпуковник Милоња Стијовић, који је за време судског заседања волео да певуши црногорске народне поскочице. Претпоставља се да је осудио на стотине војних лица.¹⁾ (Није због тога имао никакво осећање кривице и, две-три деценије касније, као пензионер, у кафани београдског хотела „Москва“, чувеном црногорском састајалишту, настојао је да се приближи својим некадашњим осуђеницима.) У неколико случајева изрицане су и смртне казне. Оне углавном нису извршаване (сем једанпут, према податку Владимира Дедијера) него су претваране у двадесетогодишњу робију.

Логор за осуђенике је више пута сељен. Први, од средине 1949, налазио се у робијашници у Старој Градишки, која је до 1945. године, у саставу јасеновачког логора, служила усташкој Независној Држави Хрватској за екстерминацију Срба, Цигана и Јевреја. У пролеће 1951. пресељен је из Старе Градишке на острво Свети Гргур, а у јесен те године на острво Угљан код Задра, такође на северу Хрватског приморја. У пролеће 1952. прешао је у стару аустроугарску касарну у Билећи у Херцеговини, да кроз две године пристигне у велики логор на Голом отоку. Ту ће, кад и логор за административце на Гргуру, децембра 1956. дочекати и свој крај.

Жене нису мешане с мушкарцима и имале су посебне логоре. Први се, од средине 1949. године, налазио у Рамском Риту - име казује и какви су били услови у њему - у близини места Рама код Дунава, у северном делу Србије. Почетком 1950. пресељен је, недалеко одатле, у посебно одељење робијашнице у Забели код Пожаревца.

¹⁾ Dragoljub Jovanović, *Muzej živih ljudi*, I, „Председник Милоња“, Београд, 1990, стр. 78-99; *Голі оток*, II, „Милоња“, стр. 381-387.

„Проучавајући рад судија после Другог светског рата, много сам сазнао о нашој, српској судбини“, каже Мирослав Тодоровић, аутор књиге *Судија смрти*, у „Новостима“ од 28, 29, 30. новембра и 1. децембра 1998. године на стр. 5. „Судија Милоња Стијовић је, према мојим сазнањима, осудио око 1.500 људи на смрт. Његови савременици кажу да је тај број далеко већи... Био је велики навијач 'Партизана'. Та страст посебно се распламсала у време првих дерби утакмица са 'Црвеном звездом'. Радио преносе фудбалских утакмица слушао је и за време суђења. Човек се брани, покушава да спаси живот. Стијовић му каже: 'Само ти причај, ионако си осуђен на смрт'.“

Ту се десио можда јединствен догађај у историји свих концентрационих логора Европе. Управник логора, мајор савезне Удбе Веселин Поповић, месецима се одупирао да кажњеницама уведе батинашко самоуправљање. Старао се да им, у ужасним условима дунавског бла-тишта, омогући колико-толико бољи живот и бољу исхрану, околишно их обавештавао о цинкеркама и лажним кажњеницама у логорашким оделима, а један број заточеница је пре времена пустио кући. Осетивши да је због свог понашања дошао под сумњу, 1. марта 1950. се логорским бродићем извезао на Дунав, разоружао милиционара који је пловило обезбеђивао, натерао мотористу да пристане уз супротну обалу и избегао у Румунију. (Поводом ових догађаја чуле су се и извесне сумње, ненамерне или злонамерне, али увек без правих доказа, и ја, не могући да се без њих снађем, остављам да их расправи будућност.) Почетком 1999. Поповић је живео у Београду као адвокат у пензији.

Из Забеле је женски логор, у пролеће 1950, прешао на Свети Гргур, да се отприлике годину дана касније нађе у једној малој драги, на тзв. радилишту 5, на Голом отоку. У пролеће 1952. враћен је на Гргур, где је, исто-времено са мушким, распуштен крајем 1956.

Од јула 1950. на Голом отоку, у једној рупи, налазио се, назван према висинској коти, и специјални логор или радилиште 101, за око сто тридесет мушкараца осуђеника и кажњеника, оцењених као нарочито тешки. Овај логор је још називан Манастир и, према имену једног логораша, Петрова рупа. Како су воду и храну за ово радилиште доносили кажњеници из великог логора, о њему се овамо шапутало с ужасом.

Ту је лежало више припадника предратне Комунистичке партије Југославије, нарочито њеног руководства, они који су преживели прву партијску чистку, обележени као стари или нови лични Брозови противници (Лабуд Кусовац, Адолф Штумф, Анте Зорић, Иво Марић, брат ликвидираниг Жикице Шпанца, Драгољуб Јовановић и други); већину оваквих Тито је помоћу совјетске политичке полиције и својих ликвидаторских група поубијао пре рата и за време рата.

Ту је 1951. године убијен Драган Озрен, интелектуалац чешко-хрватског порекла са знањем више језика, рођен у Осијеку 1908. године, који се још непостављеном генсеку замерио 1939. у Москви око превођења тек објављеног *Кратког курса историје СКП(б)*. Смисао, мотив и име наредбодавца оваквих ликвидација, којих је на Голом отоку морало бити на десетине, наређиваних шапатом и често преко посредника, без писаних докумената, врло је тешко

установити, али у случају Драгана Озрена налогодавац нам је помогао предавањем „Ново руководство и консолидација КПЈ“ у Политичкој школи СКЈ у Кумровцу, 27. марта 1977.²⁾

Логор 101 распуштен је јула 1954.

Осим у овим специјализованим логорима, понеки кажњеници и осуђеници, или чак и која стотина њих, држани су и у локалним истражним затворима, мањим пролазним логорима (манастир Добрићево код Билеће, село Суботинац код Сокобање), „редовним“ робијашни-цама (Марибор, Сремска Митровица, Столац, за жене, где је лежало осамдесетак осуђеница) или на присилном раду (сеча шуме на планини Црном врху у Србији).

Заточеници ухапшени у ово време били су подвргнути окрутном настављању истраге и после изрицања казне, што није било познато ни у једном другом логору у свету, нити је било дозвољено међународним и домаћим правосудним законодавством. Само у интересу ове истраге, која је имала задатак да из заточеника исцеди и најбезазленији податак погодан за нова хапшења и за даље терорисање и уцењивање, убијено је у логорима на најмонструозније начине најмање неколико стотина људи.

Тако је после три и по године мучења, од чега две у логору за административце на Голом отоку, уморен фебруара 1954. лички Србин Раде Жигић, генерал Југословенске армије и министар хрватске владе, један од највећих мученика Голог отока.

²⁾ „Био ме оклеветао“ - да један пасус у његовом преводу *Кратког курса историје СКП(б)* звучи „троцкистички“ - „један омладинац, југословенски Нијемац, фолксдојчер из Осијека, који заправо није радио код нас него у њемачкој партији, а 'љушка' је и по нашим стварима.“ Јосип Броз Тито, *Борба изазвој КПЈ између дварама*, Сарајево, маја 1977. године, „Ослобођење“, 20. страна.

Али, по сведочењу Озренове супруге Иде М. Радвољине-Љитвакове (једанпут у „Борби“ и у два опширна писма мени), покушај ликвидације овог младог човека учињен је и раније, крајем 1944. и почетком 1945. у Београду, у чијем је ослобађању, у саставу I југословенске бригаде основане у Москви почетком 1944. (код нас познатије као „Месићева бригада“, најчешће окружене партијском интригом) и сам учествовао. Рањен у тој борби, само неколико часова касније ухапшен је од југословенских органа и затим пет месеци у тајности држан на „мокром бетонском поду“ подрума београдског хотела „Мадера“, где је у том тренутку било седиште Централног комитета Комунистичке партије Југославије. Ту је све време био терорисан и мучен, а као његове мучитеље госпођа Радвољина, између других неименованих, помиње Вељка Мићуновића, Светислава Стефановића и Милована Ђиласа. Из затвора га је спасао, по тумачењу госпође Радвољине, његов московски познаник Титов син Жарко Броз, који је, „противно очевој вољи“, о његовом хапшењу

Генерал се у хрватској влади залагао за српске крајеве пострадале од усташа у Другом светском рату и хрватска Удба хтела је да му подметне да је то радио по налогу совјетске обавештајне службе. То изоловани затвореник никако није хтео да потврди. После неуспелог покушаја самоубиства 1953, последњих месеци одбијао је сваки разговор и храну - логорашки лекар који је почетком 1954. о њему водио бригу посведочио ми је да је његов пацијент, у овом невероватном штрајку, у једном тренутку проводио сто седамнаести дан! - а затим је на носилима изнесен у голооточки камењар и убијен. Наравно, без доказа, као вероватни наредбодавци овог убиства узимају се Владимир Бакарић и Иван Стево Крајачић, а као логорски налогодавци и можда суизвршиоци, актуелни управник логора Бранко Дамјановић и бивши управник Веселин Булатовић.

Стотинак досад објављених мемоарских књига преживелих логораша дају многобројне податке о злочинима ове врсте.

Драгослав МИХАИЛОВИЋ

(Кратка историја сатирања, Београд 2005. стр. 33-37)

обавестио совјетске представнике, на чији захтев је пуштен. Приликом пуштања Вељко Мићуновић му је, у присуству Милована Ђиласа, претио да о хапшењу мора ћутати, иначе ће „бити смрвљен“.

После пуштања из затвора Озрен је радио као један од уредника београдског издавачког предузећа „Просвета“, где је, месец дана по изласку Резолуције Информбироа, 3. августа 1948, наново ухапшен. Супруга Ида са двоје мале деце тада је била присиљена да се врати у Совјетски Савез. Озренова деца Владимир и Рада сада живе у Москви под презименом Озрин.

О Озрену, с неким нетачним подацима, сведочи и Живорад Михајловић Шиља у књизи *Српски круг ратом (Досије 2)*, у издању „Нове светлости“ у Крагујевцу, 1992, на стр. 9-11. Он износи да овај није ни боравио на Голом отоку и да је, по тврђењу неког сведока бившег официра безбедности, „непознато где је ликвидиран“. Међутим, Драгољуб Јовановић (*Музеј живих људи*, I, стр. 461) уписује Драгутина Озрена у свој именик становника логора 101, додајући: „...умро под батинама фебруара 1951“. С различитим мотивима, додуше, његово убиство у логору 101 потврђују својим писмима госпођи Радвољиној и четворица логораша овог логора - Трајчо Мишковић, Спасо Попивоца, Грга Лулић и Бранко Вукелић.

Посебно је занимљиво у Михајловићевој књизи сведочење Светислава Стефановића, који каже: „Имао сам прилике да га видим“ (вероватно у затвору). „Био је сав изможден... Ја могу да ти гарантујем“, тврди мало даље, „да није био под истрагом у Озни, као и то да су га ликвидирали неки Брозови људи. Драган Озрен је био много опасан по Броза.“

Под овим Стефановић вероватно мисли на Озреново познавање систематског денунцирања југословенских комуниста у Коминтерни, које је Тито изводио под илегалним партијским псеудонимом Валтер. Прикривеног под тим псеудонимом, по тврђењу госпође Радвољине, она и њен муж га тада у Москви нису ни знали, а ко је он сазнаће тек 1944, кад је осјечки добровољац већ био ушао у састав I југословенске бригаде. У Брозовим доставама и клеветам богато су се употребљавале речи „непријатељ народа“, „издајник“, „шпијун“ и оне су се готово редовно завршавале хапшењем, најчешће с осудом на

(...) Руке су ми биле све у крпама које су стављене мјесто завоја. Те крпе сам покупио на ђубрету. Премазао их неким лојем, што сам, такође, нашао на ђубришту. Њих сам ставио око руку, на врат и по коленима. Тамо су биле све неке ране које су засушене, а неке и загнојиле. Од неких је цурио гној, а од неких крв због тога што су их гоничи повређивали. Кожу на длановима однело камење и држаље, па се појавиле жиле од прстију. Није било могуће прихватити трагач или алатку, јер би саме руке отказале. Оно камење које сам носио на леђима и оно је отворило ране по леђима и врату. То шаренило масних крпа није успело да то све покрије, па су оне ране нападали муве и прашина. То се инфицирало, крастало, падало и нанова загнојило.

Најгоре је било са оним ранама на ушима. Они су знали да чупају за уши. После су тамо отворили ране, а онда се то скорјело. Када би ново чупање уха однијело оне старе красте, тамо би се појавила она рскавица и то би врло тешко, или никако, зарастало.

Из те кухиње се излегла најгрознија справа за коју верујем да нико није чуо ни у средњем ни у новом веку. Та справа је нарочито и једино намењена за мучење оних које су већ скрхале муке. Она им дође као последње и највеће понижење: многи од њих умрли су са том справом на леђима. Та справа имала је само два слова у свом имену - звали су је АМ.

(Томо Жарић, *Самоубиство забрањено*)

смрт, а каткад и на дуг боравак у гулагу. Као његове жртве госпођа Радвољина, у писму од 26. септембра 1996, наводи Андреја, изгледа, с презименом Цвијић, секретара Омладинске комунистичке интернационале (под којим именом се вероватно крије Стјепан Цвијић, млађи брат Ђуре Цвијића), затим Симу Марковића, Милана Горкића и његову жену Бети Глан, тројицу браће Вујовића, Владимира Ћопића Сенка, Грету Дијамант. Ове денунцијације су читане на партијским састанцима сарадника Коминтерне у хотелу „Лук“, а њих двоје, иако нису били чланови партије, него „престарели“ комсомолци - због чистке је пријем у партију био обустављен! - присуствовали су им као сарадници Коминтерних редакција. Као Валтерове сараднике у денунцијацијама она помиње „Бојка“ (Димитрија Деспотовића, који ће се заједно са Озреном наћи у логору 101 на Голом отоку; пуштен јануара 1951, убрзо је, изгледа, ликвидиран, што је представљено као погибја приликом покушаја бекствапреко границе), „Вокшина“ (Јосипа Копинича) и Влајка Беговића. Озренов сукоб са Брозом избио је око једне његове језичке исправке у преводу *Кратког курса историје СКП (б)*, коју је осветлоубиви преводилац у достави прочитао на партијском састанку у хотелу „Лук“ оценио као „непријатељски удар на југословенско руководство“. Још тада ће Валтер свог лектора покушати да баца у логор или чак изведе пред стрељачки stroj, али то ће му се, у једној помало смешној административној епизоди, изјаловити. Четрнаест година касније, на једном каменом острву, његова рука ће га ипак достићи...